

اقبال کی تلقین یقین

کلام اقبال کا مطالعہ منظر ہے کہ انہوں نے اپنے متعدد اشعار میں مخاطبین کو، جن میں مسلمان بالضرور شامل ہیں "یقین" حاصل کرنے کی تلقین فرمائی ہے۔ بادی النظر میں یہ بات کتنی ہی عجیب لگے، مگر اقبال بزرگ مسلمانوں کو مومنان واقعی دیکھنے کے آرزمند تھے، اس خاطر وہ انہیں "ایمان" اور "یقین" پر جسے رہنے کی نصیحت فرماتے رہے۔ قرآن مجید میں اہل ایمان کو ایک بار پھر ایمان، لانے کی تاکید فرمائی گئی ہے جس کی توجہات و توضیحات کتب تفسیر میں دیکھی جاسکتی ہیں۔ ایک دوسرے مقام پر اہل ایمان کو پورے طور پر اسلام میں داخل ہونے کی کی انذار ملی ہے۔ اعراب نے اسلام لا کر جھٹ حاصل ایمان ہونے کا دعویٰ کر لیا تھا۔ فرمان باری صادر ہوا کہ یہ لوگ ابھی اسلام لائے، اور انہیں جاننا چاہیے کہ ایمان مہنوز ان کے دل میں راسخ نہیں ہوا۔ بہر طور اقبال اگر مسلمانوں کو ایمان و یقین کی طرف رجوع کرنے کی تلقین کریں یا قائد اعظم محمد علی جناح انہیں "اتحاد، ایمان اور تنظیم" کا درس دیں، تو جابٹے تعجب نہیں! مردہ ایام سے اکثر لوگ اپنے فرائض بھول جاتے ہیں اور ان فرائض کے فرائض ہونے کا اعتقاد باقی رہ جاتا ہے۔ اقبال اس اعتقاد کو عقیدہ و عمل بنانے کی خاطر "یقین" کا درس دیتے رہے تاکہ پورا ان خلیلؑ، ابراہیمی کریں نہ کہ آذری سے

چہ گویت ز مسلمانے، نامسلمانے

جز اینکه پور خلیلؑ است و آذری داند

مومنوں کو چونکہ، ان کے دعویٰ کے صدق کی صورت میں، غلبہ و کامیابی کی بشارت دی گئی تھی، اس

خاطر اقبال نے صاحبانِ ایمان و یقین اور اس نعمت بے نیازی برتنے اور کفران کرنے والوں کو کئی جگہ میز کیا ہے۔ مثلاً بالِ جبریل کی ایک منزل میں مسلمان اور مسلمانِ کافر نعمت کا موازنہ یوں ملتا ہے

کافر ہے مسلمان تو شاہی نہ امیری مومن ہے تو کتر لہجہ فقیری میں بھی شاہی
کافر ہے تو شمشیر پر کرتا ہے بھروسہ مومن ہے تو بے تیغ بھی لڑتا ہے سپاہی

کافر ہے تو ہے تابع تقدیر مسلمان !

مومن ہے تو وہ آپ ہے تقدیر الہی !!

ایمان کا مادہ امن ہے اور یقین کا یقن۔ مؤخر الذکر لفظ کے مقابلے میں مقدم الذکر قرآن مجید میں کئی گنا زیادہ استعمال ہوا اور اگرچہ دونوں لفظوں میں لغوی بُعْد محسوب ہوتا ہے، مگر معنوی قربت میں کلام نہیں بلکہ بعض موارد میں یہ دونوں الفاظ مرادف بن جاتے ہیں۔ اقبال کے ہاں ان الفاظ کی معنوی قربت مستحسن صورت میں موجود ملتی ہے۔ صوفیہ حضرات نے یقین کی سہ گانہ صورتوں — علم الیقین، عین الیقین اور حق الیقین — کے بارے میں طویل بحثیں کی ہیں۔ ابن عربی (دم ۶۳۸ھ / ۱۲۴۰ء) نے اپنی مختصر تالیف ”اصطلاح الصوفیہ“ میں لکھا ہے :

علم الیقین ما اعطاه الدلیل۔ عین الیقین ما اعطته المشاہدہ والکشف۔
حق الیقین ما حصل من العلم بما ارید له ذلك المشہود۔^۱ یہ تینوں مرکب الفاظ قرآن مجید میں بھی وارد ہوئے ہیں بعض آیات میں ”یقین“ موت کے معنی میں استعمال ہوا کیونکہ اس امر کا انقاوشک و ریب سے بالاتر ہے۔ اقبال نے ”یقین“ کا درس دیا۔ انہیں اس لفظ کی فرد و اقسام سے واسطہ نہیں مگر ان کی تعلق کو معنوی وسعت، مذکورہ اقسام کو محیط نظر آتی ہے۔

یقین، شک و تذبذب (یا ان کے مرادف دیگر الفاظ) کی ضد ہے۔ اقبال اپنے نظریہ ”خودی“ کے مطابق شک و گماں کے قانع اور یقین کے مدرس واقع ہوئے ہیں۔ وہ کبھی توحید و رسالت کی اساسات کے ذریعے، با یقین بننے کا درس دیتے ہیں، اپنی بے یقینی کے تلازمے میں عصرِ حاضر کے اکثر بے یقینوں کو اپنے

۱۔ نشریہ معارف اسلامی تہران شماره ۸ صفحہ ۷۹۔ ۲۔ سورة الواقعة، الحاقہ اور التکاثر

۳۔ المحرر ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹

گریبان میں جانکنے کا اشارہ کرتے ہیں، بے یقینی و تذبذب کی مذمت کے پردے میں ایمان و یقین کی برکات بیان فرماتے ہیں با یقین بننے کی دعا کرتے نظر آتے ہیں اور حق یہ ہے کہ ان کا بیان ہر موقع پر مناسب تر ہے اور مؤثر تر مثلاً ے

چرخ از موج ہر بادی کہ می آید ز جار فتم دل من از گمانہا در غروش آمد یقینی دہ
 ایں دل کہ مراد آدمی برینہ یقین بادا ایں جام جہاں بنم، روشن تر ازیں بادا
 یقین مومنی دارد، گمان کانسری دارد چہ تدبیر اے مسلمان کہ کام بادل افتاد است
 کافر دل آوارہ و گربارہ باد بسد بر خویش کشا دیدہ و از غیر فرو بسد
 دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز

ناموس ازل را تو ایمنی تو ایمنی دارای جہان را تو یساری تو یقینی
 اے بندہ خاک تو زمانی تو زمینی صہبائے یقین درکش و از دیر گمان خیز
 از خواب گراں، خواب گراں، خواب گراں خیز
 از خواب گراں خیز لے

در مسلمانان جو آن ذوق و شوق آن یقین، آن رنگ و بو، آن ذوق و شوق
 عالمان از علم مشرآن بی نیاز صوفیان درندہ گرگ و مو دراز
 گرچہ اندر خانقاہان حائے و ہوسست کو جوافر دے کہ صہبا در کد دست لے

یقین مثل نخلیل آتش نشینی یقین اللہ مستی، خود گزینی
 سُن لے تہذیب حاضر کے گرفتار غلامی سے بتر ہے بے یقینی لے

گرچہ می آید صدائے لا الہ
آنچہ از دل رفت، کی ماند بہ لب
از چراغ مصطفیٰ اندیشہ چیت؟
زائکہ اور ایف زند صد بولہب
ای حرف رایان کہن، وقت است وقت

چشم عالم سے رہے پوشیدہ یہ آئیں تو خوب
یہ غنیمت ہے کہ خود مومن ہے محروم یقین

علامہ مرحوم نے متعدد بار یہ عقدہ کشائی فرمائی کہ علم و تحقیق کے میدان میں شک رکھنا اور رہے اور عمل کی خاطر اور پہلا مفید ہے اور دوسرا فرد و معاشرہ دونوں کی خاطر مضر۔ اپنی انگریزی تالیف ”تشکیل جدید الہیات اسلامیہ“ کے مقدمہ میں اقبال نے نہ نئی تحقیقات کیلئے مشکوکانہ نگاہ رکھنے کی تلقین کی ہے مگر عمل کی خاطر پورے شد و مد کے ساتھ سراپا یقین و ایقان بننا ضروری ہے۔ عمل ”شک و گمان کا ساتھ نہیں دے سکتا۔ اقبال کے مندرجہ ذیل دو ہیتی کس قدر بصیرت آگئیں ہے مگر افسوس کہ آج کل ترقی یافتہ اقوام ہی اس انداز پر کار بند نظر آتی ہیں۔

ہماری علم نافست بدامت
یقین کم کن، مگر نثار شکے باش
عمل خواہی؟ یقین رانچتہ ترکن
کیے جو ی و کیے بن و کیے باش

نظم ”طلوع اسلام“

بانگ درا کی طویل نظموں میں ”خضر راہ“ اور ”طلوع اسلام“ خاص اہمیت کی حامل ہیں۔ سیلیمان ندوی مرحوم نے ماہنامہ معارف (اعظم گڑھ) کے ایک شمارے میں (۱۹۲۲ء) اول الذکر نظم کی شرح لکھنے کی ضرورت کا لکھا تھا۔ ہمارے نزدیک دوسری ذیل نظم بھی اسی شان کی مستحق ہے۔ اس کا سیاق تالیف ترکان عثمانی کی بیداری کے علائم تھے۔ ترکوں کو ۱۹۱۱ء تا ۱۹۱۹ء میں بتلائے آلام رہنا پڑا۔ ریاست ہائے بلقان اور بعد میں بعض عرب ممالک کی سلطنت عثمانیہ سے علیحدگی اور جنگ عظیم اول میں

ترکوں کی اضطرابی شرکت، جنگ کے بعد فاتح اتحادی ترکی کے حصے بخرے کر دیتے مگر مصطفیٰ کمال پاشا
 انا ترک کے "ایمان و یقین" کی برکت سے "یورپ کا مرد بیمار" قوی و صحت مند ہوا۔ اس ملک میں خلافت کا
 انحلال کر دیا گیا، مخالفین کو نچا دکھایا گیا اور ترقی و پیشرفت کی راہ پر چلا جانے لگا۔ اقبال کی اس نظم کے کئی اشعار
 اسی سیاق کو یاد دلاتے ہیں جیسے یہ

دہ چشم پاک ہیں کیوں زینتِ بگستاخ دیکھے نظر آتی ہے جس کو مردِ غازی کی جگر تابی
 اگر عثمانیوں پر کوہِ غم ٹوٹا تو کیا غم ہے کہ خونِ صد ہزار انجم سے ہوتی ہے سحر پیدا
 ہزاروں سالِ نرگس اپنی بے لوری پر فتنی ہے بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ و پیدا
 ثباتِ زندگی ایمانِ محکم سے ہے دنیا میں کہ امانی سے بھی پابندہ تر نکلا ہے تورانی
 حرمِ روا ہوا "پیر حرم" کی کم نگاہی سے جو امانِ ستاری کس قدر صاحبِ نظر نکلے
 جہاں میں اہل ایمان صورتِ خوشید جیتے ہیں ادھر ڈبے ادھر نکلے، ادھر ڈبے ادھر نکلے
 پھر اٹھی ایشیا کے دل سے چنگاری محبت کی زمین جولا نگہِ اطلس تباہانِ ستاری ہے۔

"بیا پیدا خریدار است جان ناتوانے را

پس از مدت گذار افتاد بر ما کار دانی را" (نظری)

علامہ نے "تشکیلی جدید الہیات اسلامیہ" میں ترکوں کی اجتہادی کوششوں کی تعریف کی مگر بعض
 بے اعتدالیوں پر گرفت بھی فرمائی۔ ترکوں کی بعد کی افرنگ مآبی کے بھی وہ ناقد بنے مثلاً یہ
 ترک از خود رفته و مستِ فرنگ زہر نوشینِ خوردہ از دستِ فرنگ
 ترک را آئینِ نودر چنگ نیست تازہ اش جز کہنہِ افرنگ نیست

لادینی و لاطینی کس پیچ میں الجھا تو ڈارو ہے ضعیفوں کا لا غالبِ الہامو

مگر زیر بحث نظم میں انہوں نے ترکوں کے مقصد "یقین" کی توصیف فرمائی۔ اقبال کی تلقینِ یقین
 سمجھنے کی خاطر اس نظم کے بعض ایسے اشعار ملاحظہ ہوں جن میں خودی و بنخودی (فرد اور معاشرہ) کے استغناء

۱۔ پیامِ مشرق کے ایک قطعہ "خطابِ مصطفیٰ کمال" میں نظری کا ہی شعر تصنیف شدہ ملتا ہے۔

۲۔ یقین افراد کا سہارا نہیں بلکہ قوم کا ہے جو طریتِ مکر تقدیر ملت ہے۔

کی خاطر ”قولے یقین“ سے استشہاد کیا گیا ہے ۔

خدا نے تم یزید کا دست قدرت، زبالتو ہے

سبق پھر ٹھہر صداقت کا عدالت کا شجاعت کا

گماں آباد ہستی میں یقین مرد مسلمان کا

جب اس انگارہ خاکی میں ہو تہا ہے یقین پیدا

غلامی میں نہ کلام آتی ہیں تشریں نہ تیسریں

یقین محکم، عمل پیہم، محبت فاتح علم

جیسا کہ اشعار فوق اور ماقبل سے ظاہر ہے، اقبال بے یقینی کو غلامی سے بدتر جانتے اور بے یقین

اور بدگماں ”افراد کو“ انگارہ، نقش نام تمام اور کندہ ناتراشیدہ، گردانتے رہے۔ وجہ ظاہر ہے، مقاصد حیات

سے رہ گرواں اور کافر بخود مومن بغیر ”افراد کی“ انواع کی غلامی میں مبتلا رہتے ہیں۔ وہ کفار، کردار اور فکر کی

آزادی سے غلامی بہرہ رہتے ہیں۔ ایسے افراد سے اقبال کی بیزاری، غلامی و اسارت سے ان کے بیان بیزاری

میں دیکھی جاسکتی ہے۔ شہنوی بندگی نامہ میں فرمایا ہے

شورہ بوم از نیش کتر دم خار غار

صرصر او آتش دوزخ نثر ا

آتش اندر ہوا غلطیدہ

آتش از دود پچپاں تنخ پوش

در کنارش مارا اندر ستیز

یقین پیدا کرے غافل کہ مغلوب گماں تو ہے

لیا جائیگا تجھ سے کام، دُنیا کی امامت کا

بیاباں کی شب تاریک میں تبدیل رہبانی لہ

تو کر لیتا ہے یہ بال و پر روح الامیں پیدا

جو ہر فوق یقین پیدا تو کوٹ جاتی ہیں نہیں

جہاں زندگانی میں ہیں، یہ مردوں کی تشریں

اقبال بے یقینی کو غلامی سے بدتر جانتے اور بے یقین

اور بدگماں ”افراد کو“ انگارہ، نقش نام تمام اور کندہ ناتراشیدہ، گردانتے رہے۔ وجہ ظاہر ہے، مقاصد حیات

سے رہ گرواں اور کافر بخود مومن بغیر ”افراد کی“ انواع کی غلامی میں مبتلا رہتے ہیں۔ وہ کفار، کردار اور فکر کی

آزادی سے غلامی بہرہ رہتے ہیں۔ ایسے افراد سے اقبال کی بیزاری، غلامی و اسارت سے ان کے بیان بیزاری

میں دیکھی جاسکتی ہے۔ شہنوی بندگی نامہ میں فرمایا ہے

مور او اثر در گز و عقب شکار

زورق ابلیس را باد مراد

شعلہ در شعلہ پچپیدہ

آتش تندر خود دریا خردش

مار با کفچہ ہائے زہر ریز

۱۔ بال جبریل میں ہے ۔ نقطہ پر کاسق، مرد خدا کا یقین

۲۔ قرآن مجید میں ”بدگمانی اور بدظنی“ گناہ قرار دی گئی ہے۔

۳۔ پس چہ باید کرد میں ہے ۔

۱۔ اسپر رنگ، پاک از رنگ شو

۲۔ دین او عہد وفا بن بید

۳۔ دین او عہد وفا بن بید

شعلہ اش گیرندہ چون کلبِ عقور ہولناک و زندہ سوز و مردہ نور
 در چنین دشتِ بلا صد روزگار خوشتر از محکمی یک دم شمار
 ثنوی میں آپ غلاموں کے عناصر ترکیبی افتراق و بے نظمی، فنون لطیفہ میں دوسروں کی نقالی اور مقاصد
 حیات سے بے بہرگی بتاتے ہیں۔ ان امراض کا علاج، رجوع الی الایمان والیقین ہے اور بس یہ
 آگ اس کی پھونک دیتی ہے، بزنا و پیر کو لاکھوں میں ایک بھی ہو اگر صاحبِ یقین ہے
 اقبال کو البقائے خودی کے مسئلے سے بغایت دلچسپی رہی اور ان کے افکار کے بعض عقود کو جناب
 پودھری منظر حسین صاحب دو ماہی "اسلامی تعلیم" میں "خودی اور آخرت" کے زیر عنوان فاضلانہ انداز میں
 حل کر رہے ہیں۔ یہاں برسیدل اشارہ عرض کر دیا کہ علامہ نے "یقین کو البقائے خودی اور ارتقائے شخصیت
 کا مد بھی بتایا ہے جیسے یہ

بیروں قدم نہ از دور آفاق تو پیش ازینی، تو بیش ازینی
 از مرگ ترسی لے زندہ جاوید؟ مرگ است صیدی، تو در کمینی
 جانے کہ بخشند دیگر نگیرند آدم بمیرد از بے یقینی" ہے
 "بے یقینی" سے نجات مل جائے، تو افنائے الغو تعلیق بالمحال ہے کہ ہے
 چنان بڑی کہ اگر مرگ راست مرگ دوم خدا ز کردہ خود شرمسار تر گردد
 خدا میں توفیق دے کہ ہم قائد اعظم اور اقبال کے دروس "یقین کو پڑھیں اور ان پر عمل کریں۔
 قوم نے یقینی نظریات پر لبیک کہہ کر ایک خطہ زمین حاصل کیا تھا اور اب اس کے تحفظ کی خاطر بھی فکرو عمل
 کے یقین محکم کی ضرورت ہے۔

معا گردو اگر ہمیںرما ہمچو صرمی رود شبدریز ما
 معا را نہ بقائے زندگی جمع سیاب قوامی زندگی
 دست و پائے قوم را جنباند او یک نظر صد چشم را گرداند او
 گر بقدر یک نفس غافل شدی دور صد فرسنگ از منزل شدی
 لذت ایمان فرازد در عمل مردہ آن ایمان کہ ناید در عمل